

Sárospataki saaga

Kultuurivarade res- titutsiooniproblee- midest Ungaris

Ungarlased ootavad Sárospataki kolleegiumi raamatukogu Venemaalt tagasisaamist samamoodi nagu eestlased Voronežis olevat Tartu Ülikooli kunstimuuseumi kogu või Kremli Relvapalatis hoitavat presidendi ametitunnust.

Aukartustäratav ajalugu

Sárospatak on väike linnake Kirde-Ungaris. Seal asub Ungari vanim protestantlik haridusasutus – Sárospataki Reformistlik Kolleegium, mis asutati 1531. aastal luterliku orientatsiooniga, kuid on alates 1567. aastast andnud kalvinistlikku õpetust. Nagu iga õppeasutus, nii vajab ka Sárospataki Reformistlik Kolleegium õppetegevuseks oma raamatukogu. Sajandite jooksul kogunes kolleegiumi seinte vahele väga rikkalik raamatukogu, samuti arhiiv ja antikviteetide kollektsioon. 17. sajandi alguses oli kolleegiumis raamatuid vaid 300 ringis, kuid 17. sajandi keskpaigas annetati kolleegiumile Rákóczi pere konna raamatukogu, kus oli ligi 3000 raamatut. Kolleegium on üle elanud nii halvemaid kui ka paremaid aegu. 17. sajandi lõpus toimunud katoliikliku vastureformatsiooni käigus reformistlik kolleegium vahepeal isegi suleti ja viidi üle mujale. Taas avati see Sárospatakis 18. sajandi alguses ja vahepeal laiali kantud raamatukogu oli sajandi lõpuks jälle jõudsalt kasvanud, ulatudes nüüd 10 000 üksuseni. Raamatuid annetasid protestantlikud aadlikud ja üliõpilased, kes saabusid tagasi õpingutelt välismaa ülikoolidest. Õppetegevuseks vajalike protestantliku teoloogia-, filosoofia-, loodus- ja sotsiaalteaduslike raamatute kõrval kogunes siia väärtuslik Ungari rahvuskultuuri- ja ajaloo-alane kogu. Sárospatakis on

hariduse saanud mitmed silmapaistvad Ungari ühiskonnategelased. Aastatel 1650–1654 õpetas siin Johannes Amos Comenius, kes on tuntud suurkuju pedagoogika ajaloos. Enne Budapesti ülikooli minekut õppis Sárospataki kolleegiumis Lajos Kossuth (1802–1894), kellest sai Ungari rahvuskangelane.

Nii nagu Tartut on nimetatud Emajõe Ateenaks, on Sárospatak saanud kohaliku jõe järgi nime Bodrogi Ateena, sinse tugeva inglise keele õpetuse tõttu nimetati kolleegiumit ka Ungari Cambridge'iks. Teise maailmasõja eel oli kolleegiumi raamatukogu nn. Suures Kollektsoonis juba üle 73 000 köite.

Sõda ja raamatukogu

1938. aastal, kui Euroopas oli tunda läheneva sõja hingust, otsustati Tšehhoslovakkia piirile küllaltki lähedal oleva Sárospataki kolleegiumi kõige väärtuslikumad raamatud, käsikirjad ja museaalsed esemed paigutada kindlasse kohta, kus nende säilivus oleks garanteeritud. Kolleegiumi juhatus saatis üle 1400 trükise, 11 arhivaali ja 50¹ münti Ungari Kommertspanga ja Esimese Rahvusliku Hoiupanga kindlatesse seifidesse Budapestis. Nii Ungari protestantliku kiriku kui ka kultuuriajaloo seisukohalt suure väärtusega kollektsioon elaski sõja õnnelikult üle, kuid 1945. aastal, kui Ungari oli juba Punaarmee poolt okupeeritud, avas Nõukogude eriüksus pankade seifid ning seal olnud väärtused kadusid.²

Saatuse irooniana säilis Sárospatakisse jäänud raamatukogu aga ilma vähimatki kahju kannatamata. Oma osa oli siin linna okupeerinud Punaarmee majoril Pjotr Jegorovil, kes Sárospataki komandandina oli raamatukogu ette pannud alalise valveposti. Kommunistliku režiimi ajal kolleegium suleti, kuid raamatukogu, arhiiv ja museaalsed kogud jäid siiski kiriku valdusse. Sárospataki Reformistlik Kolleegium alustas taas tegevust 1989. aastal.

Kadunud raamatute leidmine

Alles 1993. aastal õnnestus Ungari biblioteekaridel ja diplomaatidel avastada Nižni-Novgorodi Riiklikust Teaduslikust Raamatukogust

¹ Rita Mayeri andmetel oli münte 37, vt. viide 3.

² Vt. ka L. Nagy. Valuable Books from Hungary in Nizhny Novgorod. – Spoils of War. International Newsletter, nr. 4, august 1997, lk. 46–47.

Sárospataki kolleegiumi kadunud raamatud. Samas seifis olnud dokumentide ja müntide saatus on aga tänase päevani teadmata. Dr. Rita Mayer on tegelenud sõjas kaotsi läinud kultuuriväärtuste otsimisega Ungari kultuuriministeeriumis töötades ning aastatel 1991–1999 Ungari Moskva saatkonnas kultuuriatašeenal olles. Tema teeneks võib pidada nii väärtuslike trükiste leidmist kui ka identifitseerimisprotsessi, mis polnud samuti kerge.³

Pool sajandit salastatust ja segadust

Miks Sárospataki kolleegiumi raamatud just Nižni-Novgorodi (tol ajal Gorki) viidi, on tagantjärele dokumentatsiooni puudumise tõttu raske selgitada. Need jõudsid sinna koos Saksamaalt pärast sõja lõppu tagasi pöörduva 49. armee üksustega ja esialgu hoiti neid Gorki linna sõjakomandandi valduses. Seejärel leiti raamatutele parem asukoht Gorki kunstimuuseumis, kuhu need anti üle ilma igasuguste paberiteta. Muidugi hoiti nn. trofeekogu rangelt salajasena. 1960. aastal tuli muuseumisse uus direktor, kes leidis, et salajase raamatukollektsiooni säilitamine ei kuulu muuseumi pädevusse, ja otsustas need üle anda Gorki raamatukogule. Raamatukogu saigi rohkem kui tuhat ladina-, inglise-, prantsuse-, saksa- ja ungarikeelset raamatut. Muidugi hoiti ka raamatukogus trofeeraamatuid salajas erifondis, millele ei olnud juurdepääsu isegi enamikul raamatukogu töötajatel. Raamatud ei olnud ikka veel inventeeritud ja bibliograafiliselt kirjeldatud, nagu see on raamatukogudes tavoline, ilmselt ka seetõttu, et need olid võõrastes keeltes, mida Gorkis eriti ei osatud. Alles 1994. aastal anti Vene Föderatsiooni Kultuuriministeeriumist korraldus, et raamatukogude erifondid avataks.

Taas teaduslikus käibes

Kuid juba aasta varem oli moodustatud Ungari-Vene ühine töögrupp, mis tegeles Teise

maailmasõja ajal kaotsi läinud kultuuriväärtuste otsimisega. Töögrupi üheks tähtsamaks ülesandeks sai Sárospataki kolleegiumi raamatute identifitseerimine. Ungari, Nižni-Novgorodi ja Moskva Väliskirjanduse Raamatukogu bibliotekaaride mitmeaastase koostöö tulemusel ja George Sorose poolt finantseeritava Avatud Ühiskonna Instituudi toetusel ilmus 1997. aastal kataloog, mis sisaldab 1308 nimetust Sárospatakist pärinevaid käsikirju, trükiseid või nende fragmente, mis asuvad Nižni Novgorodis.⁴ Sealhulgas on palju inkunabeleid ja trükiseid, mida on säilinud kas ainult üks või mõned eksemplarid ja mille kultuuriline väärtus on seetõttu hindamatu.

Seadus küll on, aga...

1999. aastal võeti Venemaal vastu seadus "Teise maailmasõja ajal N. Liitu sattunud kultuuriväärtustest, mis asuvad Vene Föderatsiooni territooriumil". Seaduse 8. artiklis on öeldud, et religioossetele organisatsioonidele kuulunud kultuurivarad tagastatakse nende omanikele. See seadusesäte ongi Ungari ametivõimudele aluseks, mis võimaldab Sárospataki kolleegiumi raamatuid Venemaalt tagasi nõuda – sõdis ju Ungari Teises maailmasõjas Saksa poolel Nõukogude Liidu ja liitlaste vastu. Venemaal on aga vaenlastelt sõjatrofeedena saadud kultuurivarasid käsitletud kui kompensatsiooni sõjas hävinud või vaenlase poolt ära viidud kultuurivarade eest ja sellisel juhul on nõustunud ainult ekvivalentse vahetusega.

Venelaste uskumatud nõudmised

Sárospataki raamatukogu puhul tunduks selle Ungarile tagastamine lihtne olevat: eksperdid on Ungarist pärit raamatud välja selgitanud, Nižni-Novgorodi raamatukogu on valmis neist loobuma, seaduski, kus vastav protseduur kirjas, on vastu võetud. Lubadusi Sárospataki kolleegiumi raamatukogu tagastamiseks on venelased

³ Vt. tema artiklit (resümee vene ja inglise keeles): R. Mayer. Az elhurcolástól az azonosításig: a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára egy részének a sorsa. – Jelentés – Report 2000, Budapest, 2000, lk. 90–106.

⁴ Trofejne knigi iz biblioteki Šárospatakskogo reformatskogo kolledža (Vengrija) v fondax Nižnegorodskoj gosudarstvennoj oblastnoj universal'noj naučnoj biblioteki. Katalog. Sostaviteli: E. V. Žuravleva, N. N. Zubkov, E. A. Korkmazova. Rudomino, Moskva, 1997 / Displaced books from Sárospatak Calvinist College Library (Hungary) in the collections of Nizhny Novgorod Regional Research Library. Catalogue. Compiled by E. Zhuravleva, N. Zubkov, E. Korkmazova. Rudomino, Moscow, 1997.

kõrgel tasemel korduvalt andnud, see teema oli üleval ka 2003. aasta septembris toimunud Vene Föderatsiooni peaministri Mihhail Kasjanovi Ungari-visitide ajal. Siiski ei ole raamatuid tagastatud, kuigi Vene poole nõudel on Ungari lubanud tagastada kõik sõja ajal Venemaalt Ungarisse sattunud kultuurivarad. Eialgu ei ole küll ühtegi sellist kultuurivara teada, kuid see ei ole takistanud venelasi sellist absurdset nõudmist esitamast. Tahetakse ka, et Ungari kompenseeriks Nižni-Novgorodi Teaduslikule Raamatukogule kõik kulutused, mis see on teinud poole sajandi jooksul Ungari raamatuid hoides: küte, elekter, hoidlate remont, raamatute restaureerimine, töötajate palk jne. jne. Kuigi Sárospataki raamatukogu ei ole neid teenuseid Nižni-Novgorodist tellinud, on küsitav summa astronoomiline.

Voroneži variant

Ühe raamatukogu tagastamise eest saadava “kompensatsiooni” võimalusena on nähtud Ungari rahadega mõne kultuuriobjekti renoveerimist Voroneži linnas, sest siinses rindelõigus sõdisid Teise maailmasõja ajal Punaarmee vastu Ungari väeosad. 1942. aasta juunist kuni 1943. aasta jaanuarini püsis rinne Voroneži jõel, mis jookseb läbi linna, ja seetõttu sai sõjategevuses kannatada üle 90% hoonetest – suuremad kahjustused olid vaid Stalingradis ja Minskis. 1943. aasta jaanuaris alanud Punaarmee vastupealetungi käigus said ungarlased suurte kaotuste osaliseks. Vabastatud Voroneži linn taastati hoogtöö korras küll kümne aasta jooksul, kuid töö ja materjalide halva kvaliteedi tõttu on paljud hooned tänaseks väga halvas seisukorras. Üheks niisuguseks Ungari investeeringut ootavaks hooneks oleks 18. sajandi lõpus barokkstiilis ehitatud kuberner Potapovi palee, milles praegu asub Voroneži oblasti Kramskoi-nimeline kunstimuuseum. Saatuse iroonia – just sealsamas muuseumis hoitakse ebaseaduslikult Tartu Ülikooli kunstimuuseumist Esimese maailmasõja ajal evakueeritud kultuurivarasid.

Sárospataki seadus duumas

Kuigi Venemaa praegusedki seadused võimaldaksid Sárospataki raamatukogu tagastamist Ungarile, toimus hiljuti Riigiduumas vastava eriseaduse esimene lugemine. Selle käigus puhkenud värvikat keskustelu kirjeldab väljaanne

Kommersant. Duumasaadikutele esitas seaduse projekti kultuuri- ja massikommunikatsiooni minister Aleksandr Sokolov. Kaasettekandega esinenud duuma kultuurikomisjoni juhataja asetäitja Aleksandr Tjagunov teatas aga üllatavalt, et tema pole tagastamisega nõus, ja tsiteeris Eestiski hästi tuntud fraasi surnud eesli kõrva-dest. Oma etteaste lõpetas duumasaadik siiski üleskutsega “hea tahte aktile”, sest ta olevat oma silmaga veendunud, et tegemist on täiesti kasutu ungarikeelse religioosse sisuga kollektsiooniga, küll aga õnnestuks selle eest midagi väärtuslikku vastu kaubelda. Järgnevad sõnavõtjad jätkasidki juba sellelt liinilt ja leidsid, et Vene ärile ei ole Ungaris loodud piisavalt soodsaid tingimusi ja üleüldse kuulub Ungari vaenulikk NATO-sse, vähe sellest, seal on isegi Nõukogude sümboolika keelatud. Saadik Tjagunov astus veel kord seaduse vastu üles, lõpetades sõnadega: “kui nõrgenenud Venemaa vastu astuvad välja iga-sugused krantsid, nagu Eesti, peame me positsiooni hoidma.” Seaduse esimene lugemine läks lõppude-lõpuks küll läbi, kuid duumasaadikutel on järgneval lugemisel võimalus lasta jälle kõlada vene keelel kogu selle mahlakuses.

Kultuurvarade tagastamisega seotud venitamine Venemaa poliitikas ei ole iseloomulik mitte ainult Eesti puhul, vaid üldine tendents. Impeeriumimeelsed Vene poliitikud ei tunne häbi, et jätkuvalt hoitakse Venemaal ebaseaduslikult teiste maade ja rahvaste jaoks olulise tähendusega kultuurivarasid, vaid on teinud nendest objekti, millega teenida kapitali nii sõna otseses mõttes kui ka poliitiliselt. Ja see kapital on mõeldud ikka sellesama impeeriumi edasikestmise heaks.

Peep Pillak